

JEREMY RIFKIN

Economista i divulgador de la tercera revolució industrial

‘Vivim tres crisis simultànies: financera, energètica i mediambiental’

ORIOI BARTOMEUS

Director de frc *REVISTA DE DEBAT POLÍTIC*

Fotografia: Andreu Adrover

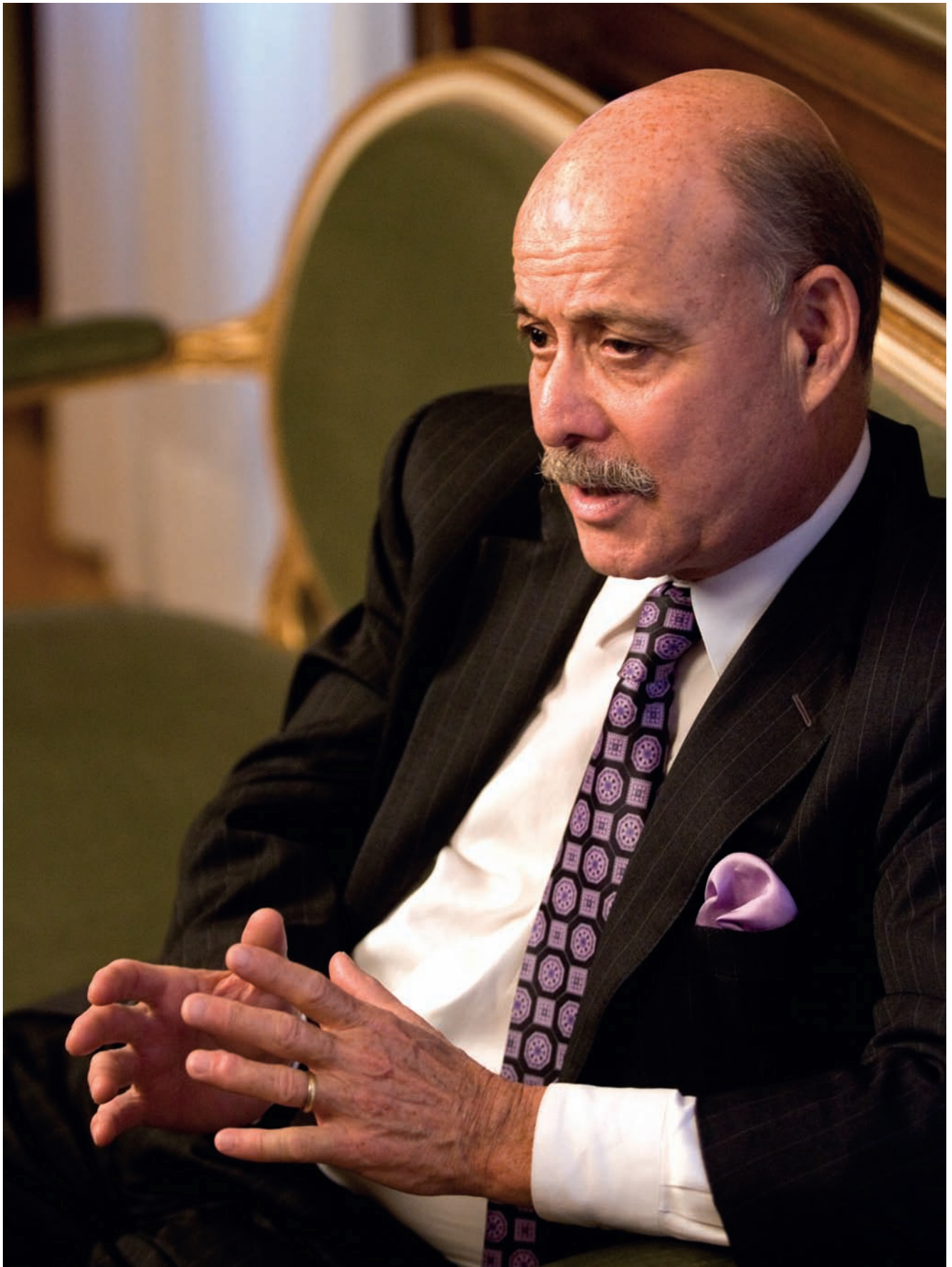
Nascut a Denver (Colorado) l'any 1943, Jeremy Rifkin, economista i divulgador, és president de la *Foundation on Economic Trends*, un *think tank* que agrupa líders d'arreu del món interessats en les tendències de futur en el terreny econòmic i social. Aquesta fundació analitza l'impacte econòmic, mediambiental, social i cultural de les noves tecnologies en l'economia global.

Assessor del vice-president Al Gore durant l'administració Clinton (1993-2001), Rifkin ha estat recentment consultor del Govern francès durant la seva presidència de la Unió Europea (1 de juliol de 2008-31 de desembre de 2008), i a l'actualitat assessora la Comissió Europea, el Parlament Europeu i un bon nombre d'estadistes, d'entre els quals el president del Govern espanyol, José Luis Rodríguez Zapatero, i la cancellera alemanya, Angela Merkel.

Rifkin és autor de 17 llibres sobre l'impacte dels canvis científics i tecnològics en l'economia, la societat i el medi ambient, la majoria d'ells traduïts a més de trenta idiomes, i que han esdevingut publicacions de referència a centenars d'universitats, empreses i governs d'arreu del món.

D'entre les seves publicacions destaca *La fi del treball* (1995), obra polèmica que propugnava la fi del treball tal i com s'ha considerat des de la segona revolució industrial, a rel de la irrupció de les noves tecnologies de la comunicació i la informació. El 2002 publica *L'economia de l'hidrogen*, que dibuixa un nou escenari energètic més enllà de l'esgotament dels recursos en combustibles fòssils. L'obra, també polèmica, planteja respostes no només als reptes econòmics, sinó també mediambientals, així com un nou plantejament sobre la democràcia i el seu futur.

Jeremy Rifkin, un dels "gurus" més influents, divulgador global, concedí l'entrevista a frc *REVISTA DE DEBAT POLÍTIC* de pas per Barcelona, camí de Londres i Las Vegas. En ella ens explica la seva teoria sobre la tercera revolució industrial, que ell veu propera, a causa de l'esgotament dels recursos fòssils lligats a l'emergència de la segona revolució industrial (carbó, petroli i urani). Rifkin, contundent i polèmic, veu en les energies renovables i les tecnologies de la informació i la comunicació, els fonaments d'un nou ordre econòmic, que ha de portar a un nou ordre social, polític i mundial. En la seva agenda, com hem dit, hi ha els contactes de bona part dels líders mundials.

La part central d'aquest número de la nostra revista està dedicada a aquesta crisi de contorns difusos i dimensió global inèdita. Però no volem parlar tant de les conseqüències econòmiques de la crisi, sinó més aviat a les implicacions més generals, en l'esfera política, en termes de democràcia i en termes de geopolítica. Vostè ha plantejat aquests temes en els seus escrits.

Bé, estem en l'alba de la gran era de l'energia: del carbó, el petroli, el gas i l'urani. Ningú no pensa en l'alba d'aquestes energies.

Les postes de sol duren molt de temps, però ara estem veient que els centenars de problemes d'aquestes energies sobrepassen els beneficis que n'obtenim. Ara tenim tres postes de sol simultànies, energètica, financera i climàtica, que estan interactuant, alimentant-se les unes a les altres i amb grans conseqüències per a l'estabilitat política i el malestar. I, entre les crisis globals i les crisis financeres, estem enfrontant-nos als més greus problemes econòmics des de la Gran Depressió. És possible que tinguem una crisi? Als Estats Units tenim onze bilions i mig de dòlars en deutes de les llars. Un cop tenim un rescat per als bancs, hem d'ocupar-nos dels propietaris d'habitatges que tenen un préstec i no paguen el deute. Com pagarem? En dos anys? Tres anys? Cinc anys? Tenim un deute rècord.

Aquesta és la part més visible, però vostè apuntava el tema de l'energia...

Tenim problemes d'energia que ens han empès a una situació límit, perquè tothom s'ha endeutat quan els preus de l'energia han anat cap amunt, i la inflació ha començat a pujar, des dels aliments essencials al gasoil de calefacció, la gasolina, els serveis bàsics. Així, quan l'energia ha anat més enllà del cinquanta dòlars el barril, la inflació ha començat a pujar. Quan hem arribat als cent quaranta-set dòlars el barril hem arribat al punt màxim de la globalització: el tallafocs. No podem anar més enllà, perquè els preus de l'energia són tan alts que la inflació ho afecta tot, des dels aliments fins fer anar el cotxe. Per tant, l'economia s'ha aturat als cent quaranta-set dòlars el barril i ara els preus de l'energia van cap avall perquè l'economia es contreu. No es pot passar per alt aquest tallafocs

dels cent quaranta-set dòlars, que és el punt més alt de la globalització, perquè només hi ha suficient petroli -una certa quantitat de petroli- i vàrem arribar al màxim de petroli per càpita el 1979. És a dir, si aquest fos distribuït per tot el món a totes les persones que hi havia el 1979, tots els éssers vius, aquest seria el màxim que es podria gaudir per càpita. Continuarem trobant més petroli, però no el suficient per a què segueixi el ritme de l'augment de la població, per la qual cosa si distribuïssis tot el petroli avui a la gent que hi ha, cadascun en tindria menys per càpita que el que hi havia el 1979.

El canvi climàtic és ara un repte decisiu per al gènere humà. No sé com subratllar-ne la importància. Podem aconseguir l'extinció de l'espècie en aquest segle

Tenim una revolució de la comunicació distribuïda que ara pot organitzar la distribució de l'energia; i l'energia distribuïda en general es troba en el pati de darrera casa: el vent, el sol, les escombraries, la geotèrmica, la silvicultura i els residus agrícoles, les mareas, les onades, les petites centrals hidroelèctriques...

En quina situació ens trobem ara, doncs?

Estem en un moment en què la Xina i l'Índia, amb un terç de la població mundial, intentaran participar de la cultura de la segona revolució industrial, i en un moment en què no hi ha prou petroli. Per tant, la inflació continuarà arribant al tallafocs de cent cinquanta dòlars el barril, i l'economia anirà canviant molt ràpidament. D'altra banda, hi ha canvis en la política energètica: els models de canvi ambiental van preveure la sequera. Estem

veient reduccions en els rendiments agrícoles a tot el món, a causa de les sequeres, les inundacions, els incendis forestals. La crisi és real. Només els quatre huracans que han assolat la costa del Golf de Mèxic (Katrina, Rita, Gustav i Ike) ens han costat dos-cents quaranta mil milions de dòlars, i la xifra continuarà pujant.

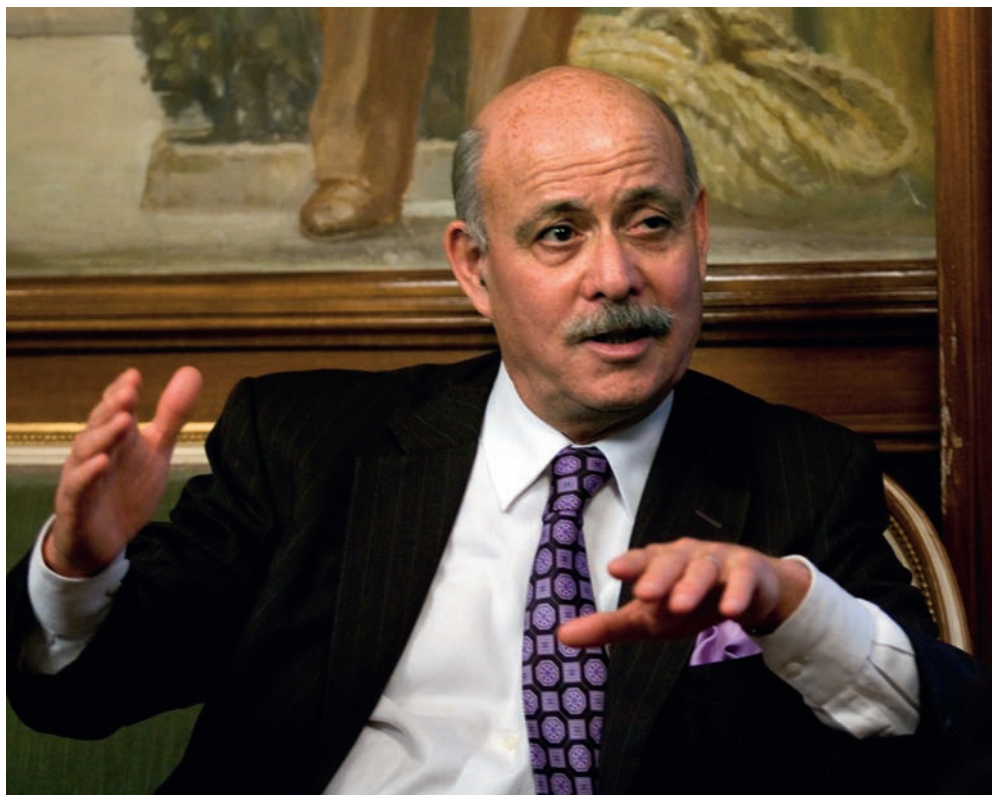
Així, arreu del món estem veient caigudes dels rendiments agrícoles, danys en les infraestructures. Estem veient com es desplacen poblacions humanes. És realment greu. Així, quan aquestes tres crisis s'uneixen, es retroalimenten. El que cal, doncs, és trencar aquesta retroalimentació.

El canvi climàtic és ara un repte decisiu per al gènere humà. No sé com subratllar-ne la importància. Podem aconseguir l'extinció de l'espècie en aquest segle. Això és el que els nostres científics ens estan advertint: només que pugem tres graus de temperatura, això ens retorna al tipus de clima de tres milions d'anys enrere. Evidentment era un món diferent, amb plantes diferents, animals diferents, diferents cicles geològics, un ecosistema diferent. El Panel de les Nacions Unides sobre Canvi Climàtic diu que, si augmentem dos o tres graus, i dos graus sembla molt

optimista, podríem veure l'extinció de més del 70% de tota la vida vegetal i animal de la Terra en aquest segle. No hem tingut extincions d'aquesta magnitud en cent cinquanta milions d'anys i cada vegada que hem tingut una eradicació han calgut deu milions d'anys per recuperar-se. El que necessitem ara és un pla econòmic que sigui prou poderós per fer front a aquest triple repte de la crisi financera mundial, la crisi energètica i la crisi del canvi climàtic.

Les grans revolucions econòmiques de la història s'han produït quan hem canviat la manera d'organitzar l'energia mundial i hem canviat la manera com ens comuniquem per organitzar les revolucions de la nova energia. La primera revolució industrial va estendre l'alfabetització massiva i l'ensenyament públic. La segona revolució industrial, va expandir l'ús del telèfon, l'electricitat, i de les comunicacions. Som ara a la tercera revolució industrial, que té grans conseqüències polítiques. Hem construït una potent revolució de les comunicacions distribuïdes en els últims deu anys, amb els ordinadors i Internet. El fet que sigui distribuïda és la clau. Per tant, tenim la revolució de les comunicacions, que just ara comença a convergir amb la nova revolució de l'energia, l'energia distribuïda. I amb la comunicació distribuïda arriba el comandament i el control per organitzar l'energia distribuïda.

En el seu llibre *L'economia de l'hidrogen* vostè proposa un mètode per emmagatzemar energia.

L'emmagatzematge d'hidrogen és només un dels quatre pilars, concretament el tercer. El que estem dient realment és que tenim una revolució de la comunicació distribuïda que ara pot organitzar la distribució de l'energia; i l'energia distribuïda en general es troba en el pati de darrera casa. Per tant, el vent, el sol, les escombraries, la geotèrmica, la silvicultura i els residus agrícoles, les marees, les onades, les petites centrals hidroelèctriques, tot forma part del pati del darrera. Així, Europa es va comprometre amb el primer pilar, que és l'energia renovable. El segon pilar és la forma d'aplegar energia, la construcció, per la qual cosa veiem una revolució en els edificis, en edificis antics reformats, en els nous edificis dissenyats per a que realment tinguin centrals per recollir tota l'energia, perquè al voltant de cada edifici hi ha tota l'energia que necessita: hi ha calor sota terra, hi ha el sol, hi ha el vent, hi ha les escombraries, o hi ha els residus agrícoles, per descomptat, a les zones rurals, hi ha les marees. Per tant, veiem milions d'edificis com a fonts d'energia: esdevenen eficients, passen a fer zero emissions i acaben sent productors d'energia, aspirant l'energia del sol, aspirant el vent i convertint-ho en electricitat.

Ara hi ha molts d'aquests edificis que poden produir energia positiva, és ben cert. I així és com es mou una economia: has de moure la construcció i els edificis; aquesta és la revolució, és el que permet fer el salt en economia. Hem de ser capaços d'emmagatzemar el sol, guardar-lo de manera que, quan bufi el vent, quan

llueixi el sol, venguem l'electricitat que no necessitem. Hem d'electrolitzar aigua i convertir-la en hidrogen, de manera que quan no llueixi el sol i no bufi el vent es pugui reconvertir l'hidrogen en electricitat.

Aquest seria el tercer pilar. Quin seria el quart?

El quart pilar de la tercera revolució industrial es produeix quan la revolució de la comunicació distribuïda convergeix amb les energies renovables. Tractem la mateixa tecnologia que va crear Internet, convertim la xarxa elèctrica a Espanya i a Europa en una InterGrid (interxarxa). Per

tant, hi ha milions i milions d'edificis, els vells reformats, altres de nous, amb una mica més d'energia de la que necessiten, absorbint l'energia renovable del seu voltant i podent enviar aquests petits excedents de tornada a la xarxa i compartir-los. L'energia distribuïda és enorme. I la raó per la qual ara es pot crear energia per a la gent és l'existència d'una revolució política i econòmica. Les persones es converteixen en els nous servidors. Igual que amb els ordinadors i Internet, els edificis i les persones es converteixen en els productors de la seva pròpia informació, la emmagatzemen i la comparteixen amb milions de persones. Amb una tercera revolució de la xarxa d'energia distribuïda, milions de persones produeixen la seva pròpia energia, l'acumulen amb hidrogen i la comparteixen per mitjà d'InterGrids intel·ligents. La revolució d'Internet ha creat una revolució cultural i política.

I actualment podem gaudir d'una cosa molt important: podem tenir el programari que ens permet connectar centenars de milers d'ordinadors de sobretaula que, connectats amb el programari, produeix un increment d'energia repartida, i t'acaba donant molt més potència de càlcul repartida que un superordinador central. Si milions de nosaltres produïm la nostra pròpia energia, amb les energies renovables, amb l'emmagatzematge d'hidrogen i, després la compartim a través de xarxes intel·ligents, l'energia distribuïda supera l'energia del carbó o les centrals nuclears. I per a una generació que ha crescut amb YouTube, Vikipèdia y MySpace, les xarxes i el codi obert, compartir l'energia pot ser la cosa més natural i òbvia, i voldrà produir la seva pròpia energia com produeix el seu propi poder.

El que vostè planteja no deixa de ser una solució parcial, només factible per les àrees urbanes del món desenvolupat. I la resta?

Per al món en desenvolupament aquesta és l'única manera. Tenim el 30% del gènere humà que mai ha tingut electricitat, i un altre 20% només en té una mica. Per tant, la globalització ha fracassat, perquè

l'energia era tan singular i les institucions econòmiques tan centralitzades que no ha arribat a tot el gènere humà.

Per tant, si la globalització, basada en combustibles fòssils no renovables i l'urani, ha arribat a un màxim de 147 el barril, no es pot passar el tallafocs. Ara ens

cal una reglobalització des de baix cap a dalt. Països com Espanya i la Unió Europea mateix han d'adoptar-la aviat, aconseguir temps, aconseguir la tecnologia. Tothom ha de tenir un sostre solar, tothom ha de tenir petits molins de vent a les seves llars, tothom ha de ser capaç de convertir la calor de la terra, o l'energia de les escombraries dels residus forestals o agrícoles, de les marees, l'aigua, l'energia hidroelèctrica. I la teva ecoorganització és real, perquè pots produir la teva electricitat local, i no costa gaire. Aleshores pots produir i pots formar part d'un comerç mundial que és horitzontal i repartit. I serà demolidor culturalment. Canvia la composició, després de milers d'anys, de formes d'organització de l'energia, l'economia i la cultura patriarcal, centralitzades, de dalt a baix, les trenca. Per tant,

per a una generació que ha crescut amb les xarxes i amb la comunicació distribuïda, un cop es distribueix l'energia, les antigues formes patriarcal centralitzades del poder cultural i polític, que han donat suport a les cultures masculines, desapareixen.

Ens encaminem cap a un nou model de societat, doncs?

Pel que fa a la part més política de tot això, parlem del model social i del model de mercat, de com cal equilibrar-los. Si només tens un mercat i no hi ha ningú que el reguli i no hi ha solidaritat, pot acabar com el model americà, on els rics es fan més rics i els pobres més pobres, i el sistema es col·lapsa. Si només tens un model social i no recompenses els empresaris i l'assumpció de riscos, com a la Unió Soviètica, el sistema també es col·lapsa. El model europeu continental permet tenir un equilibri entre l'assumpció de riscos empresarials i d'innovació i la capacitat individual de triomfar, amb un model social fort, que és racional, de manera que junts ens assegurem que els

El quart pilar de la tercera revolució industrial es produeix quan la revolució de la comunicació distribuïda convergeix amb les energies renovables. Si milions de nosaltres produïm la nostra pròpia energia, amb les energies renovables, amb l'emmagatzematge d'hidrogen i, després la compartim a través de xarxes intel·ligents, l'energia distribuïda supera l'energia del carbó o les centrals nuclears

Hi ha un dret fonamental, que hauria d'estar codificat per tots els partits polítics, que és el dret a una participació equitativa en l'energia que banya el planeta. Tot ésser humà, cada persona d'aquesta Terra, té el dret a una participació equitativa de l'energia que li permeti ser, prosperar, resistir i viure amb plenitud, sigui quin sigui el lloc on visqui

béns es distribueixen àmpliament i amb justícia. Tu no pots realment fer això de veritat, en termes reals, fins que no aconseguixes un bon sistema energètic que distribueixi.

Hi ha un dret fonamental, que hauria d'estar codificat per tots els partits polítics, que és el dret a una participació equitativa en l'energia que banya el planeta. Tot ésser humà, cada persona d'aquesta Terra, té el dret a una participació equitativa de l'energia que li permeti ser, prosperar, resistir i viure amb plenitud, sigui quin sigui el lloc on visqui. Per tant, aquest és un dret fonamental i tots els éssers humans no només tenen el dret fonamental a tenir accés a l'energia que banya el planeta, sinó el dret a produir aquesta energia, a controlar-la i a compartir-la amb els altres en un model social obert i col·laboratiu. El que estic dient, doncs, és que la tercera revolució industrial va de la mà d'una nova Europa social, un nou món social, i, si podem desenvolupar la producció d'energia distribuïda, tothom pot produir-la, per la qual cosa els pobres ja no són pobres, i així tenim una bona qualitat de vida a tot el món i podem començar a crear l'energia per a les persones i empreses basades en la sostenibilitat, la qualitat de vida, el dret fonamental de l'accés a l'energia de la terra i la solidaritat entre les persones. Per tant, aquesta ha de ser la visió política per a qualsevol partit que la vulgui aprofitar.

En el seu llibre vosté explica la història econòmica com un procés de privatització, primer del temps, després de la terra, seguit del mar, l'aire... Les respostes que s'estan donant a aquesta crisi no van en aquest sentit, també? No estem privatitzant els impostos, fent-los servir com a rescat d'empreses privades?

Té tota la raó. Què fa això? En primer lloc, als EUA, els contribuents -nosaltres- reflotem els bancs mitjançant la compra d'accions sense dret a vot. I coneix algun accionista que compri una participació sense vot? Per tant, els plans de salvament dels EUA ... No sé si en el pla europeu, crec que obteniu una quota de ...

En el pla del primer ministre Brown se suposa que l'Estat entra al capital dels bancs...

He estat discutint amb els meus col·legues durant anys que el mercat no regulat només portaria a l'excess, conduiria al col·lapse. I el que ara fem és que estem agafant els nostres diners dels impostos que han costat tant de guanyar, i ens estan demanant els nostres fons fiscals per rescatar les grans corporacions. Crec que hem d'aturar l'hemorràgia, hem de

mantenir aquest sistema en vida, perquè si s'enfonsa ens atrapa a tots. Però, el que hauríem d'estar fent és un gran esforç financer. Si podem gastar un trilió de dòlars als EUA, un bilió a la UE, per mantenir en vida una vella segona revolució que s'està apagant, cosa que hem de fer si no volem enfonsar-nos, també hem de gastar les mateixes quantitats de fons públics i privats que els contribuents estan comprant en una tercera revolució industrial. Hem de posar enormes quantitats de fons públics i privats en una tercera revolució industrial, molt, molt ràpidament. Com més esperem menys oportunitats tindrem.

La seva proposta pot entendre's com un intent d'enfortir la democràcia.

És clar, al mateix temps que defensa la democràcia crea un nou concepte de democràcia. En les revolucions Francesa i Americana, la idea que cada persona és sobirana era una idea relativament nova. Així, durant 200 anys,

hem anat ampliant la noció de sobirania política, però mentre tinguem un sistema energètic que és tan elitista i centralitzat, i de dalt cap a baix, que va començar amb el carbó i després va seguir amb petroli, el gas natural i l'urani, és difícil estendre la franquícia econòmicament. Es pot parlar de sobirania política si vostè necessita control d'energia des de dalt cap avall, la gent no pot tenir el tipus de llibertat econòmica que els permetria jugar amb peu d'igualtat. Per tant, això és el primer. El segon és que, amb l'energia distribuïda, tothom es converteix en actor, el capitalisme de mercat s'estén de manera espectacular. Tothom és actor del mercat, però vostè estendrà el model social perquè, per tal de treballar, tots compartim l'energia que produïm entre tots, que és col·laborativa, de codi obert, en xarxa. Per tant, per a una generació que hagi crescut amb les xarxes YouTube i MySpace, això té, políticament, tot el sentit. Per què voldrien estar envoltats el 2050 amb l'OPEP, plantes centralitzades del segle XX que cremen carbó o energia nuclear? Això no té sentit per a qualsevol persona per sota dels 40 anys, no té sentit. No succeirà.

Vostè sap que això xoca amb les resistències i les inèrcies de dècades de predomini del que anomena la cultura dels combustibles fòssils.

Penso que hem de codificar aquest dret universal a tenir la nostra part justa de l'energia que banya el planeta, però crec, també, que aquesta tercera revolució industrial canviarà tota la nostra estructura. Finalment ens podrem desfer de les velles formes patriarcales centralitzades d'organització de la societat que han anat de la mà de l'energia centralitzada, tot el camí des de les civilitzacions hidràuliques fins a, és clar, la segona revolució industrial. A mesura que avancem cap a la tercera revolució industrial, l'antic model patriarcal morirà i haurem de canviar les nostres formes culturals. Això significa que en l'educació dels fills cada vegada ens adonem més que hem de desenvolupar la nova generació de manera que es posi de manifest la naturalesa humana, que és empàtica, que no eduquem els nostres fills en un món autoritari, de dalt cap a baix, amb càstigs corporals.

Si podem gastar un trilió de dòlars als EUA, un bilió a la UE, per mantenir una vella segona revolució que s'està apagant, cosa que hem de fer si no volem enfonsar-nos, també hem de gastar les mateixes quantitats de fons públics i privats en una tercera revolució industrial. I ho hem de fer molt ràpidament. Com més esperem menys oportunitats tindrem

A mesura que avancem cap a la tercera revolució industrial, l'antic model patriarcal morirà i haurem de canviar les nostres formes culturals. Ara sabem que l'empatia no només és cultural, sinó que és biològica. Hem d'universalitzar-la

Perquè, aleshores, acabem tenint menys democràcia, més autoritarisme, menys compromís, més agressió. Estem aprenent en psicologia cognitiva i en la teoria evolucionista i la ciència, que les velles teories sobre la naturalesa humana estaven equivocades. Les teories de Hobbes, que es tracta d'una guerra de tots contra tots, que els nadons neixen per a l'agressió, no! La teoria de Rousseau, que tots naixem aïllats per naturalesa, no! La teoria de Freud, que tot és libido, és el principi del plaer, l'extensió de la teoria de la utilitat de John S. Mill, no!

El que estem aprenent ara, amb l'avantguarda de la biologia, la biologia cognitiva, la ciència cognitiva, és que tots els mamífers que tenen cura de les seves cries tenen la marca de l'empatia, les neurones mirall, que són les neurones de l'empatia; estan descobrint que aquesta està en estat primitiu en la majoria dels animals, molt desenvolupada en els primats amb un gran neocòrtex. Està molt desenvolupada en els éssers humans, en els elefants, els gossos, en algunes altres espècies. Estan descobrint les neurones mirall, i el que això significa és que la nostra naturalesa bàsica, com a animals que cal cuidar quan naixem, és que som socials. Així, quan els nadons neixen,

no només neixen per al plaer i la utilitat, per a l'agressió o la libido; cerquen afecte, cerquen un camí, cerquen companyia, cerquen la sociabilitat. De fet, el pitjor que pots fer-li a algú és abandonar-lo, al començament de la vida o en etapes posteriors de la vida, o aïllar-lo.

Som animals socials...

La nostra naturalesa bàsica és social; aleshores, estem connectats al social amb les neurones mirall que són pràcticament neurones. Així, per exemple, ara sabem, en biologia cognitiva, que quan veus que algú experimenta dolor o alegria, o un moment particular, les mateixes neurones que s'il·luminen a la persona que té la sensació, se t'il·luminen en el teu cervell com si ho estiguessis sentint tu mateix. L'empatia, doncs, no és només cultural, és biològica. Si alguna vegada has vist que algú es talla els dits de la mà, comences a sentir el mateix dolor que la persona a qui li està passant; s'encenen les mateixes neurones. Quan experimentes la joia d'algú i estàs feliç,

és la mateixa reacció neuronal, tendeixes a somriure quan somriuen i a pensar de la mateixa manera.

Així, veiem l'empatia com un aspecte crític en el desenvolupament humà i en els primats. El que fem amb l'empatia és arribar a les febleses d'una altra persona, i ens adonem de seva naturalesa de primats, la seva mortalitat, i experimentem la seva lluita per existir. Podria ser un altre ésser humà, podria ser un animal, i ens arrelem per a ells i els ajudem, perquè volem que prosperin. L'empatia es tracta d'això, tu sents el seu dolor, sents la seva joia, vols que floreixin. Ens cal universalitzar això. Però necessitem una tercera revolució industrial que ens proporcioni el tipus de gestió de l'energia de la terra de manera que comencem amb igualtat en el camp de joc. Trenquem aquestes velles formes jeràrquiques, patriarcals, d'educació dels fills, les formes centralitzades d'economia i les formes centralitzades de gestió de l'energia. Les noves tecnologies ens permeten anar cap a les energies distribuïdes, i ara també podem anar cap a la idea de trencar les velles jerarquies de l'educació dels fills i d'avançar molt més cap a la idea que som, cada un de nosaltres, companys dels altres. És un gran acord.

En resum, hem de tancar definitivament l'era de la competència per encetar la de la cooperació?

El que estem aprenent en els estudis sobre els infants és que el pare o mare suficientment bo és aquell que permet que el seu fill desenvolupi un sentit de vinculació, de manera que se senti protegit i senti que té afecte. Però llavors el pare ha de donar-li prou llibertat perquè pugui explorar i es faci a si mateix. Per tant, com més sentit d'afecte tenen les persones, més estan disposades a explorar i a convertir-se en si mateixos; no tenen por, no s'agafen a les faldilles de la mare. Ara sabem que la persona com més pot crear el sentit de si mateixa, amb un sentit de confiança i de relacions d'empatia, millor pot tenir empatia amb els altres, per la qual cosa el nou món ha de tenir un sentit de la individualitat molt més refinat, però al mateix temps ha d'estar molt més en sintonia amb les altres persones. Com més tens un sentit de tu mateix, més pots identificar-te amb els altres. Així doncs, en ambdós casos, més sentit de la individualitat, però amb més sentit d'associació cooperativa. ■